

LOF EN LUISTER

LOF EN LUISTER

Het middeleeuwse officie voor de heilige Jeroen van Noordwijk

Rens Tienstra

Noordwijk 2023

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door Vereniging De Oude Dorpskern.
www.deoudedorpskern.nl

ISBN: 9789403708836

© 2023 Rens Tienstra

Omslagontwerp: Jeanette Rietmeijer
Uitgave: www.attwaterbooks.nl

Inhoud

TEN GELEIDE	7
DEEL I: CONTEXT	9
DEEL II: HET JEROENSOFFICIE	31
DEEL III: TEKSTEN EN VERTALINGEN	59
DEEL IV: EDITIE VAN DE GEZANGEN	77
AFBEELDINGEN	87
MUZIEK	113
BIJLAGEN	205

Ten geleide

Ergens in de elfde of twaalfde eeuw zette een Egmondse monnik de veer op het perkament en noteerde aldus de wonderdaden van een zekere Jeroen: een Ierse monnik, priester en missionaris, die meer dan 250 jaar daarvoor in de kuststreek had gepredikt. Te Noordwijk was hij gevangengenomen en gedood door plunderende Noormannen. Onder de Egmondse abt Asselijn (1122-1129) werd de tekst nogmaals afgeschreven en tezamen met het leven van Adelbert, een andere missionaris van overzee, in een boekje gebonden.

De woorden van deze *Vita et translatio* zijn de oudst bekende sporen van ‘Sint Jeroen van Noordwijk’. Het is een opmerkelijk verhaal om vele redenen, niet in het minst omdat het zover na Jeroens vermeende leven en dood werd genoteerd. Dat aspect werpt een schaduw op de historische kwaliteiten van het verhaal. Tegelijkertijd past het goed in het historische kader: Jeroens vermeende prediking is geheel in lijn met meer bekende (en historische) figuren als Willibrord en Bonifatius. En: er zijn daadwerkelijke overblijfselen, nog steeds bewaard in zowel Noordwijk als Egmond.

Hoe dan ook heeft Jeroens verhaal fascinerende culturele, religieuze én muzikale sporen nagelaten: prestige voor de Egmondse abdij, bloei van het dorp (en zelfs de kortstondige stad) Noordwijk en bestendiging van de band tussen de abdij, het grafelijk huis van Holland en de bedevaartsplaats Noordwijk. Het onderwerp van deze publicatie is één van de meest interessante en welluidende gevolgen van de Egmondse tekst: 37 muzikale composities – gregoriaanse gezangen – ter ere van Jeroen. De gezangen werden recent door de auteur ontdekt, elf jaar nadat de eerste aanwijzingen van het bestaan van deze muziek waren samengebracht. Tezamen vormen ze de artistieke bevestiging van de status die Jeroen en daarmee Noordwijk hadden in het middeleeuwse graafschap Holland. Deze publicatie behelst hun eerste uitgave als editie, voorafgegaan door duiding van context, ontstaan, kwaliteit en de verdere aanwijzingen die deze luisterrijke gezangen geven.

Een bijzonder woord van dank gaat uit naar:

Bart Jaski (Universiteitsbibliotheek Utrecht) voor de onmisbare hulp in het transcriberen van de teksten;

Jos Hartman en Vertaalbureau Wilkens voor de vertalingen van de teksten;

Em Angevaare (Noordwijk), voor het verzorgen van de uitgave;

Stichting De Oude Dorpskern (Noordwijk), voor de organisatorische en financiële ondersteuning van dit project.

DEEL I: CONTEXT

Van overzee

Het christelijk geloof bereikte de Laaglandse delta vanuit verschillende windstreken, maar vooral op de golven van de Noordzee. Willibrord, Bonifatius, Werenfridus, Wigbertus, Suitbertus en (de al dan niet historische) Lebuïnus, Plechelmus, Wiro, Otger, Engelmundus en Jeroen: zij waren de missionarissen die letterlijk voet aan wal wisten te krijgen, en de eerste heiligen die daadwerkelijk op Nederlandse bodem hadden geleefd. Tijdens hun eigen leven liepen zij nog in het spoor van een andere heilige: Martinus van Tours (†397), de belangrijkste heilige van het Gallische gebied, huisheilige van de Frankische heersers. Willibrords centraal gelegen stichting van een Maartenskerk in Utrecht – de voorloper van de latere Domkerk – omstreeks 695 is daarvan een sprekende getuige.

De kerstening van dit gebied had een duidelijk insulaire, in het bijzonder Ierse, inslag. De drijvende kracht achter het vroegmiddeleeuwse insulaire monnikendom was de ascese, naar het Griekse *askèsis*, ‘oefening, training, levenswijze’: de kloosterling trachtte in een leven van zelftucht Christus na te volgen. Vooral binnen het Ierse monnikendom werd deze navolging op bijzondere wijze vormgegeven: in het verlaten van de eigen vertrouwde omgeving, om God in de vreemde te dienen. Eén van de Bijbellezingen waarop men zich hiervoor beriep is Genesis 12:1: ‘De HEER zei tegen Abram: “Trek weg uit je land, verlaat je familie, verlaat ook je naaste verwanten, en ga naar het land dat ik je zal wijzen.” – een zin, die ook in Jeroens verering een plaats zou krijgen. Deze *peregrinatio pro Deo* (‘pelgrimage voor God’) zoals opgevat door de Ieren was iets heel anders dan wat men tegenwoordig onder een bedevaart verstaat. De *peregrinus* bracht niet een bezoek aan een heilige plaats om daarvandaan weer huiswaarts te keren, maar begaf zich voor vele jaren, vaak voor de rest van zijn leven, in vrijwillige ballingschap. Men noemde deze vorm van ascese ook het ‘witte martelaarschap’, ter onderscheiding van het ‘rode martelaarschap’, de marteldood. Jeroen zou in Noordwijk beide ontvangen.

Het gegeven van de *peregrinatio* leverde niet alleen heiligendevotie op, maar vormde een vruchtbare bodem voor een aansprekende verhaaltraditie. Het oudste schriftelijk overgeleverde spoor van de Ierse verhalende letterkunde is de *Immram Bráin* (‘De zeetocht van Bran’) uit ca. 700; uit ca. 900 stamt de *Immram curaig Máele Dúin* (‘De zeetocht van Mael Duins boot’). Een directe nakomeling

van deze traditie is de wijdverbreide *Reis van Sint Brandaan*, een zeer populair verhaal in de middeleeuwse Lage Landen.

Verplicht feesten

Zoals geschreven liepen de eerste Laaglandse missionarissen al in het spoor van andere heiligen. Volgens de Egmondse beschrijving stichtte ook de Ierse Jeroen in Noordwijk een kerkje gewijd aan Sint-Maarten. Maar het zou niet lang duren voor zulke missionarissen zelf als heiligen werden vereerd – alhoewel sommige iets langer dan anderen moesten wachten.

De heiligendevotie vormde in de middeleeuwen een aspect van het leven waarmee iedereen te rekenen had. Vele feesten en gedachtenissen – al dan niet met bijbehorende markten, kermissen en processies – vormden de markeringspunten van het jaar.¹ Voor iedere zaak was een patroonheilige, met een eigen specifieke devotie. Gilden vierden hun patroonheiligen, steden hun lokale heilige of mirakel, religieuze ordes hun ‘huisheiligen’. In tijden van epidemie waren er doorheen Europa ca. 60 verschillende pestheiligen aan te roepen. In de gedachtenis van overledenen (de wijdverbreide memoriecultuur) werden heiligen actief aangeroepen in de garantie van zielenheil. Voor een dorp of stad was het bezitten van een eigen (al dan niet geïmporteerde of simpelweg gestolen) heilige of mirakelobject een belangrijke, prestigieuze en simpelweg lucratieve kwestie. Een heilige betekende kerkelijke voorrechten, feest en daarmee verblijfzoekende pelgrims. De wonderen die Jeroen voor Noordwijk zou verrichten waren dus om meerdere redenen welkom.

Feestdagen waren ook een verplichting. Verplicht kerkbezoek gold krachtens bisschoppelijk voorschrift op zogenaamde geboden dagen. Deze dagen werden beschouwd als zondagen, waarop men werd geacht de Mis bij te wonen en zich te onthouden van wereldlijke bezigheden als rechtspleging, handel en slafelijke arbeid. Wie zich niet aan deze geboden en verboden hield, riskeerde bestraffing door een kerkelijke rechter. Een bedevaart met verplicht kerkbezoek kon ook als straf worden opgelegd: in 1514 bijvoorbeeld werden de Amsterdamse slager Jan Pouwelsz en zijn vrouw tot strafbedevaart naar Noordwijk veroordeeld, omdat zij tegen de keur varkensvlees hadden verkocht.²

Middelen van verering

Zoals de ruim 200 jaar ‘vertraagde’ verslaglegging van Jeroens voorbeeldige bestaan mag onderstrepen, was er meer nodig dan een voorbeeldig leven en

¹ G. Verhoeven, ‘Kerkelijke feestdagen in de late middeleeuwen. Utrechtse en Delftse kalenders’, *Holland: Regionaal Historisch tijdschrift* 25 (1993): 156-73.

² J.E.A. Boomgaard, *Misdaad en straf in Amsterdam. Een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552* (Zwolle, 1992): 156, 158.

sterven om een heilige op de kaart te zetten. Vanaf de allereerste missionering waren er een aantal constanten in de verering (dan wel promotie) van een heilige:

- een daadwerkelijke plaats ter focus van de devotie (een [voormalig] graf, kerk, kapel, put, veld, enz.);
- relieken (overblijfselen, hetzij menselijke resten of door de heilige gebruikte voorwerpen);
- een *vita* (hagiografie);
- en optioneel een *historia* (persoonlijke gezangen, meestal op teksten uit de *vita*).

Zoals uit de titel blijkt is de Egmondse *Vita et translatio*³ van Jeroen zo'n *vita*. Het schrijven van een dergelijke tekst betekende vaak de opmaat naar de compositie van een *historia*. De vraag of Jeroen (†856), meer dan 200 jaar vóór het schrijven van deze *vita* overleden, daadwerkelijk ooit bestond, of dat er sprake was van een kundig verzonnen verhaal vanuit de Egmondse abdij, of een verhaal dat het midden houdt tussen beide... kan vanuit een *vita* niet worden

³ **Handschriften:** Den Haag, KB, hs. 70 E 21 (vroeger L 29) (1461), fol. 101v-105r: passionale uit het Sint-Catharinaklooster te Muiden. Zonder proloog, geïnterpoleerd. * Alkmaar, GA, Collectie aanwinsten 263 (ca. 1514), fol. 229r-237v; misschien uit het klooster te Egmond. Zonder proloog. * Den Haag, KB, hs 78 D 16 (vroeger Y 48) (eind zestiende eeuw). Met proloog, maar verder onvolledig. **Verkorte versie:** Utrecht, UB, hs. 391, II(Eccl. 21) (1424-1426), fol. 227v-228r: passionale uit het klooster Nieuwlicht bij Utrecht. * Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ser.n. 12813 (vroeger Fid. Comm. 9397) (ca. 1471-1479), fol. 670r-670v. * Sanctilogium van J. Gielemans, III. – Brussel, KB, hss. 8245-8257 (1489), fol. 298r-299v: passionale uit het klooster Korsendonk, afschrift door Anthonius de Bergis. **Editie:** P. Opmeer, *Historia martyrum Batavicornum*, Coloniae 1625 (1684) p. †4v-††2v. – J. Pien, AASS Aug. III (1867) p. 476-479 (naar Jan Gerbrandszoon van Leiden). * O. Oppermann, *Fontes Egmundenses*, Utrecht 1933, p. 39-58 (WHG 3^e s. 61) (ook de verkorting naar hs. Brussel). Gedeeltelijk: AB 6 (1887) p. 186-189 (naar Den Haag, KB, hs. 70 E 21). Vertaling: P. Opmeer, *Martelaars-boek, ofte historie der Hollandse martelaren*, Antwerpen 1700, p. 97-113. **Bewerkingen in het Middelnederlands:** Handschriften: Brussel, KB, hss. 3402-3403 (ca. 1440), fol. 145v-146v. Uit het klooster Mariënpoel bij Leiden. * Den Haag, KB, hs 73 D 9 (1450), fol. 245v-248v. Afschrift door broeder Peter, priester in het Sint-Paulusklooster te Amsterdam. * Utrecht, Centraal Museum, cat. no. 1569 (1450), fol. 121r-123v. Uit het klooster Bethlehem bij Utrecht. * Würzburg, Universitätsbibliothek, Hs. M. ch. q. 144 (ca. 1460), fol. 218-220r. Uit het kartuizerklooster bij Amsterdam. * Brussel, KB, hs. IV 138 (ca. 1490), fol. 222r-225r. Uit het begaardenklooster te Maastricht. * Den Haag, KB, hs 129 G 8 (ca. 1500).

beantwoord. Een vita is een levensbeschrijving waaruit de heiligheid van een persoon blijkt, geïllustreerd door wonderen en parallellen met het leven van Jezus Christus en diens leerlingen. Hoewel het historische elementen kan bevatten, is het géén historische verslaglegging. Op het moment dat Egmondse monnik begon te schrijven waren er kennelijk relieken,⁴ een plaats van devotie (de abdij) en de vita was er om duidelijk te maken waaruit de heiligheid van Jeroen bleek.

Jeroens elfde- of twaalfde-eeuwse vita is onmiskenbaar een Egmonds product.⁵ Sterker nog: het hele verhaal is een overduidelijk ‘pro-Egmonds’ gebeuren. De figuur van Jeroen zelf is in alles de ware Benedictijner monnik (zoals de Egmondse broeders), die een waar arsenaal aan Bijbelverzen, Psalmen en geloofswaarheden citeert. Na zijn marteldood te Noordwijk – zonder specifieke duiding van een locatie ter plaatse⁶ – wordt Jeroen in een ‘nieuw graf’ geplaatst, maar de locatie van marteldood en graf worden vergeten (‘ab omnibus ignorabatur’)⁷ – toch een vrij merkwaardige wijze van handelen van de kant van de Noordwijkers. Dan wordt Jeroen pas veel later, op eigen instigatie, hervonden door de ‘simpele’ boer Nothbodo – maar hij vraagt direct naar Egmond te worden overgebracht.

“Wanneer je (...) mijn gebeente gevonden hebt, dan moet je dit opnemen en overbrengen naar de plaats die terecht de naam ‘Egmond’ draagt; door de schitterende verdiensten van de allerheiligste Adelbert is zij immers gezuiverd van iedere smet van bijgeloof. Aarzel niet om het bij te zetten in zijn eerwaardig heiligdom, want Hij die mij in staat heeft gesteld het aardse te overwinnen, Hij stemt er eveneens in toe dat ik het gezelschap van zulk een medebroeder geniet.”⁸

⁴ G.J.R. Maat, ‘De relieken van St. Jeroen’, *Holland: Regionaal Historisch tijdschrift* 17 (1985): 284-294.

⁵ Over de datering van de vita bestaat geen eenstemmigheid. Volgens Rentenaar is de vita in de loop van de elfde eeuw (1060) geschreven. Meilink acht de eerste helft van de twaalfde eeuw waarschijnlijk. Volgens Oppermann is omstreeks 1215 een oudere vita grondig omgewerkt tot de vorm, waarin deze is overgeleverd.

⁶ De traditie dat het zgn. ‘Martelveld’ of ‘Jeroensveld’ op landgoed Calorama de plaats zou zijn van Jeroens marteldood is niet vroeger dan de negentiende eeuw te dateren; middeleeuwse en contrareformatische bronnen geven hiervoor geen aanwijzingen. De oorsprong van deze specifieke traditie zou kunnen liggen in het feit dat de Noordwijkse parochie in dit gebied een stuk grond bezat, dat (in verwijzing naar de parochie) bekend stond onder de naam ‘Jeroenscroft’.

⁷ J. Hof OSB, ‘Een ‘Ordo divini officii’ uit de Abdij van Egmond’, *Sacris erudiri* VIII (Den Haag 1956): 51.

⁸ O. Oppermann (red.), ‘Vita et Translatio Sancti Ieronis’, *Fontes Egmundenses* (Utrecht, 1933): 53. Vertaling door M.D. Op de Coul (2014).

Dat is ook het einddoel van de *Vita et translatio*: het laatste woord betekent ‘overdracht’, ‘verplaatsing’. Keer op keer blijkt in het verhaal de goedkeuring van deze verplaatsing. Als eerste ontbiedt Nothbodo bij zijn vondst direct graaf Dirk II en bisschop Folcmar (die op sommige afbeeldingen, zoals het altaar in de RK Jeroenskerk, in eigen persoon bij het lichaam komen kijken): een vrij ongeloofwaardige maar handig bedachte episode, die de wereldlijke en geestelijke goedkeuring onderstreept van de verheffing van het gebeente. In de middeleeuwen gold een dergelijke ‘elevatio’ namelijk als equivalent van een heiligverklaring. Later, bij het overbrengen van het lichaam, lopen de vermoeide broeders langs de plaats Reinvier,⁹ alwaar de lokale bevolking toestroomt om te helpen dragen. En op het moment dat de monniken dicht bij Egmond komen – ‘in de verzengende hitte van het veld’, waar men geen hout kan vinden om een draagbaar te maken – gebeurt er weer een wonder: een baar komt aandrijven. Het verhaal eindigt met Jeroen in Egmond, in gezelschap van broeder Adelbert; van verdere gebeurtenissen, wonderen of devotie in Noordwijk wordt niet gerept. Het kustdorp komt er, kort samengevat, bekaaid van af.

Nadere beschouwing maakt duidelijk dat Jeroens verhaal nóg meer Egmondse elementen kent: het grijpt vooral terug op de vita van de oudere Egmondse heilige Adelbert, geschreven ca. 985.¹⁰ In die vita laat graaf Dirk I het gebeente van Adalbert opgraven, nadat Adalbert in een droom driemaal aan de non Wilfsit was verschenen. Ook bij Adelberts translatie van Egmond naar het houten nonnenklooster in Hallem vinden veel wonderen plaats. En de rest van de Egmondse kloosterbibliotheek bood kennelijk ook inspiratie: naast de vele toepasselijke Bijbelcitaten bevat de vita ook sporen van typische monnikenliteratuur zoals de Benedictusregel en de vita’s van Benedictus, Bonifatius en Antonius.

Noordwijk

Voor verdere aanwijzingen over wat er na Jeroens translatie in Noordwijk gebeurde, moet nog steeds op Egmondse bronnen worden gevaren: in de *Egmondse evangelieaantekeningen* wordt melding gemaakt dat de Noordwijkse kerk eigendom was van de Hollandse graaf (of wellicht zelfs gezamenlijk door de graaf en de abdij van Echternach was gesticht) en vóór 988 aan de Egmondse abdij was geschonken door Dirk II.¹¹ Het probleem met de *Egmondse*

⁹ In het Leidse cantuale ‘Rennemeer’. Waarschijnlijk de bosstreek langs het latere Haarlemmer Meer, bij Sassenheim en noordwaarts, dat voor een deel uit de Rijn werd gevoed.

¹⁰ G.N.M. Vis, ‘De Vita Sancti Adalberti Confessoris’, *Egmond en Berne. Twee verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* (Den Haag, 1987): 32-33.

¹¹ A.H. van Berkum, ‘De vijf Hollandse kerken van Sint Willibrord’, *Egmond tussen kerk en wereld* (G.N.M. Vis m.m.v. J.P. Gumbert, ed.) (Hilversum, 1993): 29-65; E.H.P. Cordfunke,

evangelieaantekeningen is echter, dat deze zeer goed een latere geschiedvervalsing kunnen zijn geweest. Die diepgravende discussie daargelaten, is er tót het moment dat de *vita* in Egmond wordt geschreven nog geen enkele aanwijzing voor Jeroens bestaan of een Jeroensverering. Als er al een kerk stond in Noordwijk is het maar zeer de vraag, of deze aan Jeroen was toegewijd – de *vita* meldt immers, dat Jeroen zelf een kerkje stichtte ter ere van Sint-Maarten.

Maar de monumentale Oude Jeroenskerk maakt duidelijk dat Noordwijk in dit verhaal geen tweede viool zou spelen. In 1303 kregen de Noordwijkers van de Utrechtse bisschop Gwijde van Avennes toestemming een nieuwe kerk te bouwen. Rond die tijd vonden werklieden bij het graven van de fundamenten voor een nieuw altaar de verloren schedel van de heilige, waarbij de klokken uit zichzelf begonnen te luiden en wonderbaarlijke genezingen plaatsvonden. Vanaf dat jaar ontwikkelde ook Noordwijk zich tot bedevaartplaats. Jeroen wordt kort vóór deze nieuwe fase ook vermeld in Melis Stoke's *Rijmkroniek van Holland* (ca. 1302), die met de vermelding van Jeroens 'opheffing' door graaf Dirk duidelijk teruggrijpt op de Egmondse *Vita et translatio*. De vermelding is niet lang, maar maakt de innige band tussen Noordwijk, het grafelijk huis en de grafelijke Egmondse abdij duidelijk:

*Dese Didrik [graaf Dirk II] van heilighen doene
Dede opheffen sinte Jeroene:
Want die sint hiet openbaere
God ons heren martelare.
Van Nortdike, daer hi lach begraven,
Dede hine met coste ende met haven
Eerlike voeren tEgmonde,
Daer hi leget nu ter stonde.¹²*

De eerste vermeldingen van bedevaarten betreffen, wederom, het Hollandse grafelijk huis: graaf Albrecht bezocht in september 1390 Noordwijk en diens zoon Willem van Oostervant trok na een succesvolle krijgstoct tegen de Friezen in 1398 naar St. Jeroen. Aan het begin van de vijftiende eeuw, onder Willem VI, blijkt Noordwijk als bedevaartplaats een veelvuldige etappeplaats voor leden van het grafelijk huis. Ook diens dochter, Jacoba van Beieren, was een graag geziene gast in Noordwijk.

'Het kerkenbezit van de abdij van Egmond in de middeleeuwen', *Het klooster Egmond: hortus conclusus* (Hilversum, 2008): 146.

¹² Melis Stoke, *Rijmkroniek* (ed. W.G. Brill) (Utrecht, 1983): 41.

Niet duidelijk is in welke mate de grote dorpsbrand van 1449 of 1450 de kerk aantastte. Het gebouw, waaraan al voor de brand verbouwingen plaatsvonden, werd hierna hersteld of herbouwd (inmiddels dus kerkgebouw no. 3, ofwel een uitbreiding van no. 2), waarbij de inkomsten uit de bedevaart en de gedeeltelijke belastingonthefving van de graaf zeker geholpen zullen hebben. De oudere toren, die tot dan toe met één kant tegen de kerk stond, werd vanaf deze fase aan drie zijden omsloten door het kerkgebouw.

Noordwijkse bronnen

Uit de Noordwijkse kerk zijn zeer weinig bronnen overgeleverd. Zangboeken, Bijbels of andere liturgische boeken van vóór de Reformatie (de kerk ging in 1572 over in protestantse handen) zijn niet bekend. Het huidige archief van de PKN in Noordwijk gaat niet verder terug dan 1620.¹³ Ook de historische 'Groenhoutbibliotheek' van de RK parochie (530 boekwerken, inmiddels ondergebracht bij de Leidse Universiteitsbibliotheek) ontbeert pre-Reformatorische bronnen.

De Noordwijkse geschiedschrijver Jan Kloos (1850-1938) meldde dat alle oude rekeningen van de Jeroenskerk in het midden van de negentiende eeuw, in kruiwagens uit de consistorie van de Oude Jeroenskerk naar de droogovens van de firma P. Groeneveld zijn getransporteerd en als een 'zoodje ouwe rommel aan Vulkanus geofferd'.¹⁴ Uit de Noordwijkse kerk is, dankzij Kloos, slechts één enkele, indirect overgeleverde bron overgeleverd: de laatste kerkrekening uit de tijd vóór de overdracht van de kerk, opgemaakt door pastoor Jacob Starck in 1569. Het origineel werd samen met alle andere papieren vernietigd en bestaat inmiddels slechts in de vorm van een kopie, toentertijd gemaakt door K. van Alkemade. Een selectie is opgenomen als Bijlage I.

Jacob Starck, Noordwijks laatste voor-Reformatorische pastoor, was oorspronkelijk een Egmondse monnik. In 1541 was hij op dertigjarige leeftijd door abt Willem van der Goes tot pastoor van Noordwijk benoemd (Egmond bezat namelijk het benoemingsrecht van de Noordwijkse kerk). Pastoor Starck werd alom geprezen als een godsvruchtig en wijs mens met grote pastorale en bestuurlijke kwaliteiten; zo zou hij ook bij het oplossen van problemen met de handhaving van de kloostertucht in het St.-Barbaraklooster een grote bijdrage hebben geleverd.¹⁵ Verder wordt zijn aanwezigheid genoemd in verschillende door de parochie gesloten contracten.¹⁶ Tijdens zijn pastoraat tekende pastoor Starck de laatste kerkrekening uit de tijd vóór de overdracht van de kerk aan de protestanten. Die rekening liep van Goede Vrijdag 1568 tot Goede Vrijdag 1569.

¹³ In het archief werden geen voor dit onderzoek bruikbare stukken aangetroffen.

¹⁴ J. Kloos, 'De Noortwijcksche kerkerekening van 1568', *Leids Jaarboekje* (Leiden, 1912): 125.

¹⁵ G. de Lange, *Het Barbara- en Sint-Catharinaklooster* (Noordwijk, 2002): bijlage 1, noot 41.

¹⁶ Stichting Geschiedschrijving Noordwijk, *Noordwijk - Aan zee en op de geest* (Noordwijk, 2011): 429-430.

Ze werd gesloten en ondertekend op 4 juni 1570 door de vier kerkmeesters en de pastoor.

Uit de kerkrekening blijkt dat de kerk veel inkomsten genoot, onder andere uit bezit van landerijen in Noordwijk en omgeving. Daarnaast worden de afdrachten van de haring- en scholvaartvissers, de opbrengsten van de grafrechten en de collecten op de verschillende feestdagen vermeld. De uitgaven, hoewel dus van latere datum dan de opkomst van de Jeroensverering, geven een interessant beeld van de activiteiten in en rondom de kerk. Lonen voor de pastoor, de kapelaans, de koster, de klokkenluiders, de organist en orgeltrapper, het zangkoor en uitbetalingen voor werkzaamheden aan de kerk verricht, de schoolmeester, de toortsen- en lantaarndragers en wagenvracht om de muzikanten uit Leiden naar Noordwijk te laten komen, worden vermeld. Ook gingen de kerkmeesters, begeleid door een kapelaan, naar Haarlem om de heilige oliën op te halen; kosten van de reis en de vertering staan op de rekening vermeld. Er is in dat jaar 304 gulden en een stuiver uitgegeven; de inkomsten bedroegen 328 gulden, elf stuivers en een duit.

De rekening bevat de namen van de pastoor en drie andere priesters en mogelijk nog van een vierde kapelaan.¹⁷ Op een bevolking van ongeveer tweeduizend personen is dat, in de zestiende eeuw, een aanzienlijk aantal. Ook het aantal altaren in de kerk was aanzienlijk: naast het hoofdaltaar waren er altaren gewijd aan St. Jeroen, St. Joris (aan deze twee altaren waren ook gildes verbonden), St. Antonius, St. Anna, St. Jacob, St. Nicolaas, de heilige Maagd Maria, St. Ursula, St. Lebuïnus, St. Catharina, de Heilige Geest, het Heilig Kruis en het Heilig Sacrament.¹⁸ Jeroen werd groots gevierd, met een Jeroensdag 'inde Soemer', een volledig octaaf én een Jeroensdag 'inde Herft', waarover straks meer.

De rekening schetst een levendig beeld van de bedrijvigheid die zich moet hebben afgespeeld in en rond de Noordwijkse kerk, en kan alleen droevig stemmen bij de gedachte aan de mogelijke informatie die in de negentiende eeuw verloren is gegaan. Veel elementen uit de rekening zullen in de voorafgaande eeuwen in soortgelijke vorm aanwezig zijn geweest. Enkele opvallende vermeldingen in de 'Ordinaris wtgeef van Priesters ende Dienaers der kerken':

*Betaelt Heer Volbrecht van Dingsdaechs / St. Anna mis te iiij gln.
singen int jaer*

*Noch deselven betaelt van swoensdaegs S. Je- / roens misse te iiij gln.
singen int jaer*

¹⁷ Genoemd worden 'Heer Volbrecht', 'Heer Willem', 'heer Quirijn', en 'Die Capellaen'.

¹⁸ Zie ook: J. Kloos, *Noordwijk in den loop der eeuwen* (Noordwijk, 1928): 63. De hier genoemde heiligen zijn kenmerkend voor de Utrechtse heiligenkalender.

Noch hem betaelt van een geheel jaer te singen opt Choor *vj gn.*
Betaelt Heer Willem van donderdaegs de / h. Sacraments misse *iiij gn.*
te singen int jaer
Noch deselven betaelt van Vrijdaegs de h. Cruijs / misse te *iiij gn.*
singen int jaer
Noch hem betaelt van een geheel jaer te singen / opt Choor *viiij gn.*
Ende vande Sacraments misse te dienen *i gn.*
 (...)

Gheschonken den Sangers een tonne biers voor / *iiij gn.*
heure goedwillige Dienste die zijluiden een geheel jaer /
in de kerke doen, ende daer voor betaelt

Vooraf het ‘swoensdaegs S. Jeroens misse singen int jaer’ valt op in verband met een bron uit de Egmondse abdij, waarin melding wordt gemaakt van de gezangen die ‘De eodem per circulum anni’ (‘van hem [Jeroen] door het jaar heen) dienen te worden gezongen.¹⁹

De Noordwijkse muziekpraktijk

Uit de ‘tonne biers’ die de vermelde zangers kregen kan worden afgeleid dat er waarschijnlijk geen sprake was van professionele zangers in vaste dienst; wellicht had de kerk op gezette dagen een gelegenheidskoor, samengesteld uit lokale zangers. Deze zangers worden niet apart vermeld op de Jeroensfeesten, in tegenstelling tot de andere musici (organist, klokkenluider en ‘speelluiden’). Doorgaans zullen alleen de stemmen van pastoor Starck, heer Volbrecht en heer Willem geklonken hebben, in eenstemmige gregoriaanse gezangen. Het is zeer aannemelijk dat zij daarbij zongen uit een missaal (boek voor de Mis met alle lezingen en gebeden) met daarin waarschijnlijk ook muzikale notatie; van een redelijk aantal Laaglandse parochiekerken – de meesten van kleiner formaat dan de Jeroenskerk – zijn dergelijke missalen met muzieknotatie bewaard gebleven.²⁰ Uit de rekening blijkt enkel het vieren van de Mis; er worden geen suggesties gegeven van het vieren van het Officie, ook niet rondom één van de Jeroensfeesten. Toch wijzen veel liturgische boeken uit soortgelijke kerken op de mogelijkheid van het deels vieren van het Officie, bijvoorbeeld de Vespers van hoogfeesten.

In de rekening wordt ook expliciet melding gemaakt van externe muzikanten, ingehuurd om het Jeroensfeest luister bij te zetten: ‘Die Speelluiden van Leijden met hun vieren tzaem’. Een vergelijkbare vermelding is

¹⁹ Zie voor een verkenning van de misformulieren en -gezangen van Jeroen: R. Tienstra, *Missa Sancti Jeroni* (Noordwijk, 2012).

²⁰ E.g. die van de parochiekerken van Hellum, Herwen, Almkerk, Elden en Lopik.

te vinden op een oudere rekening uit het nabijgelegen cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst. In 1421 wordt daar melding gemaakt van een verblijf van ‘pipers van Beyeren’ in het klooster: musici in dienst van Jan van Beieren, die toentertijd zijn nicht Jacoba de wereldlijke macht in Holland betwistte. Er verschenen soms trompetters en speellieden, waarschijnlijk uit Leiden afkomstig, ter gelegenheid van een priesterwijding of de inkleding van een novice in Leeuwenhorst²¹. Het is goed mogelijk dat deze praktijk van externe muzikanten ook gold voor de zang. In hetzelfde Leeuwenhorst wordt op het feest van Bernard van Clairvaux (20 augustus) 1484 namelijk melding gemaakt van ‘die heren van der musuyck tot Leyden’, in dat geval Leidse priester-zangers die speciaal voor het hoogfeest een (waarschijnlijk polyfone) mis zongen.²² De praktijk om musici van buitenaf naar Noordwijk te laten komen voor belangrijke feesten bestond dus al langere tijd in de streek.

De Noordwijkse dorpsrekening

En dan is er ook de Noordwijkse dorpsrekening van 1494/96, waarschijnlijk de oudste dorpsrekening van Holland.²³ Deze loopt van St. Maarten (11 november) 1494 tot *Laetare* (Vierde Zondag van de Vastentijd) 1496 en bevat het overzicht van de inkomsten uit accijnzen en de uitgaven van het dorp. De rekening bevat geen informatie over kerkelijke activiteiten (adel en geestelijkheid waren namelijk vrijgesteld van accijns), maar noemt wel een ‘orgelist’: Jan Haan. Ook de kerkrekening van 1569 noemt een organist en een ‘blaeser’ (orgeltrapper), die op beide Jeroensfeesten actief waren. In de Noordwijkse kerk klonk dus al in de vijftiende en zestiende eeuw orgelmuziek. Over het orgel en de plaatsing daarvan in de kerk wordt helaas verder niets vermeld. Ook op rekeningen uit het nabijgelegen klooster Leeuwenhorst wordt vanaf 1424/25 melding gemaakt van een orgel en een aantal organisten aldaar.²⁴ Het klooster had goede betrekkingen met organisten uit Delft, Gouda, Haarlem en Utrecht. Mogelijk speelde de organist(en) van de Jeroenskerk ook in dit klooster, of omgekeerd.

Een Noordwijkse gedicht

Een laatste bron is een ietwat onbeholpen maar niet minder belangrijk gedicht, dat sterke suggestie geeft van Noordwijkse makelij te zijn. Dit *Carmen de inventione capitis* is een kort gedicht over de vondst van het hoofd van Jeroen,

²¹ G. de Moor: *Verborg en geborgen – Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum, 1994): 191.

²² *Ibid.*: 185.

²³ Regionaal Archief Leiden, Gemeentearchief Noordwijk, inv. nr. 291. Zie ook: H. Schelvis: ‘Noordwijkse vroegste dorpsrekeningen’, *De Blauwdotter* 123 (Noordwijk, 2002): 5-9.

²⁴ De Moor, *op. cit.*: 186.

waarschijnlijk geschreven in de vijftiende eeuw.²⁵ Een editie werd voor het eerst gepubliceerd in 1903, maar het ontbreekt in enige andere literatuur.²⁶ Het kende blijkbaar bredere verspreiding, want het bestaat ook in een Hollandse bewerking.²⁷

*Annos post multos, invento corpore sacro,
Frustatim fuit effossum caput hoc preciosum
Ex fundamento facto subtus benedictam
Aram sacratam cancellis undique septam
Noortick in ecclesia, vera sic dicitur in re.
Campane tunc pulsantes nullo comitatu
Ad templum gentes properant ingredi, quare
Hoc signum fieret. Quibus Angelus decrepitusque
Nomine Ritsardus virtutum culmine plenus,
Assurgens dixit: "Ad quod cursare venitis.
Hoc signum prestat virtute Dei fore factum :
Inventum caput est Jeronis martyris almi."
Anno quo factum fuerat, nulli bene constat.
Ex veterum verbis noster sic approbat usus.
Presbiteri caput hoc indutum vestibis albis
Adiuncto clero secus euchariston posuerunt
Solempnizantes, psallentes cantica digna.
De tanta gemma populus gaudebat ubique.
Rebus in amissis Jeron sepissime fulget,
Quas reperire facit voto pro Deo sibi facto;
Oblatis quibus est praesens fabrica facta
Adiunctis gazis a nautis sepe tributis.
O bone patrone, conserva nos in agone,
Gaudia tu presta recolentibus hec tua festa,
In celo presto qui sis nostri memor esto,²⁸
Vestris cum precibus pro nobis ab dictatore rogetis,
Ut nobis solamen prestat super ethera flamen.*

²⁵ Brussel, KB, hss. 8245-8257 (1489), f. 298r-299v: passionale uit het klooster Korsendonk, afschrift door Anthonius de Bergis.

²⁶ P.J. Blok, 'Sint Jeroen', Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde IV (1903): 11-12.

²⁷ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 129 G. 8 (14 blz. 8°). Papier, smalle dubbele kolommen. Ca. 1500.

²⁸ Is dit 'memor esto' een verwijzing naar de Epistellezing (2 Tim. 2. 8-12; 3.10-12) die in de Mis dient te worden gelezen, dat opent met dezelfde woorden?

Het gedicht is belangrijk om de waarschijnlijke makelij in Noordwijk. Die suggestie blijkt uit zinnen als ‘Oblatis quibus est praesens fabrica facta / Adiunctis gazis a nautis sepe tributis’, waarin wordt gesproken over “dit huidige kerkgebouw” en de bijdrage van scheeps- en kooplieden; in de Hollandse bewerking leest het “dese tegenwoerdighe fabryc ende kerc”, die “is ghemaect mit hulp van scat van scipluden ende van coepluden”. Uit de kerkrekening van 1570 bleek dat de kerk inkomsten genoot uit afdrachten van de haring- en scholvaartvissers; hoewel zeker niet uniek aan de Noordwijkse kerk was enkel een intimus van deze situatie op de hoogte geweest, of had het de moeite gevonden het in zijn lofzang te vermelden. Ook wordt genoemd “Presbiteri caput hoc indutum vestibus albis”, “Het hoofd van de priester [Jeroen] is gewikkeld in witte doeken” – wederom een vrij specifiek detail. De zieke die door aanraking van de schedel geneest wordt ook met naam genoemd: Ritsaard. Het ‘o bone patronae’ suggereert een direct (deel)patronaat van Jeroen – en dat was alleen in Egmond en Noordwijk het geval. De vermelding van het vieren van de eucharistie, de priesters en de kennis van de kerkinkomsten suggereert dat het gedicht door een geestelijke is geschreven, en dat zou heel goed de Noordwijkse pastoor of één van de andere dienstdoende priesters kunnen zijn geweest. Volgens de schrijver werd er in ieder geval waardig gezongen: “psallentes cantica digna”.

Verspreiding van het feest

De oudste bronnen die vermelding maken van een kerkelijke viering rondom Jeroen – inclusief gezangen – komen van buiten Noordwijk. De oudst bekende bronnen zijn het Haarlemse *Linnenweversmissaal*²⁹ (ca. 1410) dat de teksten van het complete misformulier³⁰ voor het feest van Jeroen geeft, en een vijftiende-eeuwse *cantuale* (‘zangboek’) uit Leiden.³¹ Deze bronnen tonen aan dat Jeroen dus ook in Leidse kloosters en de Haarlemse Bavo werd ‘gevierd’. Helaas kan uit beide boeken niet worden afgeleid op welke dag het Jeroensfeest werd gehouden. Het *cantuale* is zeer belangrijk als vooralsnog enige bron voor de muziek van Jeroens officie. Het misformulier van het Linnenweversmissaal is volledigheidshalve opgenomen als Bijlage II.

²⁹ Haarlem, Noord-Hollands Archief, HS 184 C 2: missaal; Utrecht, ca. 1410. Fol. 156r: ‘Item dit missaal is onser lieven vrouwen voer die noot goeds inder prochikerk van Harlem...’ Hierin aanwezig een compleet (maar ongenoteerd) misformulier voor het feest van Jeroen, waaronder de complete tekst van de sequentia *lungat laudes triumphanti*. Jeroens naam ontbreekt in de kalender (wat kan worden verklaard door oorsprong in Utrecht, waar Jeroen weinig werd gevierd).

³⁰ De volgorde van de lezingen, gebeden en gezangen in de viering van de Mis.

³¹ Erfgoed Leiden en Omstreken: inventarisnr. LB 65052-7.

Getuige het grote aantal liturgische boeken waarin Jeroens naam voorkomt, kan gesteld worden dat de devotie in ieder geval in de vijftiende eeuw een brede verspreiding kende over het Hollandse grondgebied: de bronnen reiken van Rotterdam en Delft tot Utrecht, Amsterdam en Haarlem.³² In nagenoeg alle bronnen is Jeroens naam in rood in de heiligenkalenders opgenomen, wat de hoge rang van het feest aangeeft. Zelfs in de boeken van de Haarlemse Johanneters, die altijd trots vasthielden aan hun eigen liturgische en muzikale traditie, prijkt Jeroen op de kalenders.³³ Uit de datering van sommige bronnen blijkt ook dat de verering van Jeroen al vóór Noordwijks verheffing tot bedevaartsplaats (1429) verspreiding kende. Een voorbeeld van deze devotie en de financiën die daarmee gemoeid gingen blijkt uit een schenking in Leiden uit 1418, aan het kapittel van de Hooglandse Kerk aldaar.³⁴ Vranc Gerritsz. Rijswijk (†1418), neef van Filips van Leyden en lid van de St. Hieronymus-prebende, schenkt 5 juli van dat jaar aan het kapittel van de Hooglandse Kerk (het Kapittel van St. Pancras) 6 gouden Franse kronen ten behoeve van memoriediensten voor familieleden en nog eens 6 gouden Franse kronen, waarvoor het kapittel het feest van St. Jeroen moet vieren.

Het *capitulare* (lezingenboek) van de Haarlemse Johanneters geeft blijk van Noordwijks verheffing tot bedevaartsplaats van 1429. Het boek is in de kern veertiende-eeuws, en de gebeden en lezingen voor Jeroen zijn pas op een later moment in de nog vrije ruimte bijgeschreven op 17 augustus, het 'Octaaf van Laurentius' (zoals de verheffing voorschreef).

Vreemd genoeg schittert Jeroen in afwezigheid in de overgeleverde bronnen van de abdij van Rijnsburg, dat net als Egmond een grafelijke stichting was. Hiervoor zijn twee mogelijke verklaringen. Onderzoek heeft aangetoond dat de zusters aldaar vrij conservatief waren in het vasthouden aan de liturgisch-muzikale gebruiken van hun moederklooster in Stötterlingenburg, Saksen; wellicht hield men de onmiskenbaar Hollandse Jeroen buiten de deur.³⁵ Maar dat lijkt onwaarschijnlijk, gezien het een grafelijke stichting betrof én het Adelbertusfeest ter plaatse wél werd gevierd. Meer waarschijnlijk is, dat het

³² Zie noot 3 en het overzicht van bronnen met vermelding van Jeroen in (semi-)publieke collecties opgenomen in de catalogus *Medieval Manuscripts in Dutch Collections* (www.mmdc.nl, KB Den Haag).

³³ R. Tienstra, *Melodic Variation in Northern Low Countries Chant Manuscripts* (1150-1600) (Rotterdam, 2020), i.h.b. hoofdstuk 13.

³⁴ B.N. Leverland, *St. Pancras op het Hogeland – Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Hilversum, 2000): 280. Gezien de Hooglandse kerk een kapittelkerk was – waar dus ook de getijden werden gevierd – is er een mogelijkheid dat er bij het vieren van dit Jeroensfeest de getijden ook aan Jeroen waren gewijd.

³⁵ Voor meer over de handschriften van de abdij, zie: I. de Loos, 'Egmond of Rijnsburg? De liturgische handschriften van een grafelijke abdij', in: G.N.M. Vis (red.), *De Abdij van Egmond: geschreven en beschreven* (Hilversum, 2002): 103-142.

Jeroensfeest aldaar ook viering kende, maar op een andere dag dan 17 augustus, namelijk 30 oktober (hierover meer in de alinea ‘Twee datums’). Van de abdij zijn o.a. een prachtig zomer-antifonale (een boek met officiegezangen voor de tijd vanaf Pasen) en een zomerbrevier (idem, maar dan alleen teksten) overgeleverd, maar een heilige met feestdag op 30 oktober zou een plaats hebben gehad in een zogenaamd *winter*-deel (een boek met gezangen/teksten vanaf de Advent tot Pasen). Een dergelijk werk is uit de abdij helaas niet overgeleverd.

Daarnaast moet worden gemeld dat het aannemelijk is dat in Egmond, vanwege het op schrift stellen van de vita, vanaf die tijd ook enige aandacht aan Jeroen werd besteed tijdens de vieringen. Er zijn echter geen bronnen die dateren van vóór beschrijvingen in een *ordo divini officii* uit 1489, waarover meer in deel II.

Rang van het Jeroensfeest

De meest voorkomende gradatie van kerkelijke feesten was, van laag naar hoog: *simplex*, *duplex* en *triplex*. Maar andere onderverdelingen zoals *semi-duplex*, *duplex*, *totum duplex* (of *magnum duplex*), *commemoratio* (gedachtenis), *vigilia* (een wake, een nachtelijke viering dus) en *ix L* (‘negen lezingen’, verwijzend naar de lengte van het nachtofficie) bestonden ook.³⁶ Al deze rangen bepaalden de luister van het feest, hetgeen uiting vond op velerlei wijzen: de liturgische kleding, de mate van klokgelui, de hoeveelheid te branden kaarsen, de lengte van het orgelspel, de keuze voor gregoriaans of polyfonie, het openstellen van altaarretabels, mogelijke processies, mysteriespelen, enzovoorts. Soms zijn dergelijke voorschriften nog bewaard, maar vaker is deze informatie uit rekeningen op te maken. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de Bossche Illustre Lieve Vrouwe-Broederschap, waar blijkt dat aldaar op feesten van minstens *duplex*-rang polyfone werken werden gezongen.³⁷

Jeroens feest prijkt in de kalender voorin het missaal van het Amsterdamse Maria Magdalenaklooster (geschreven ca. 1400-1425), als *duplex festum*.³⁸ Een dergelijke rang blijkt ook uit een Amsterdamse rekening uit 1450, vermeld in Isaak Le Long’s *Historische beschryvinge van de Reformatie der stadt Amsterdam* (Amsterdam, 1729). Op pagina 312 wordt een beschrijving van de stichting van een kapel en altaar ter ere van Jeroen in de Oude Kerk (de voormalige St.-Nicolaaskerk) met de fundatiebrief van 20 januari 1450 genoemd. Op de Jeroensdag van datzelfde jaar – Le Long spreekt duidelijk over 17 augustus – werd een ‘hooge Misse’ gedaan, met een totaal van ‘1 gulden 10 stuyvers’ als

³⁶ H. Grotefend, *Zeitrechnung: Des Deutschen Mittelalters Und Der neuzeit*, in 2 Banden. Band 1: *Glossar Und Tafeln* (Aalen, 1970): ‘Festgrad’.

³⁷ V. Roelvink, Gheerkin de Hondt: a singer-composer in the sixteenth-century Low Countries (diss., Leiden University, 2015): § 7.5.

³⁸ Heidelberg, Universitätsbibliothek, Cod. Trübner 21: missaal winterdeel.